

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертацію

Дячук Віри Романівни

«Моделювання й типологія мовної картини світу носіїв сучасних українських діалектів» (Київ, 2023, 445 с.),

подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки» зі спеціальності 035 «Філологія»

Мова – феномен, що сформував людину й водночас зробив її «бранцем» лише одного із можливих світів. Світ, у якому ми живемо, – це не більше ніж опис, програма сприйняття навколишньої дійсності, що закладається в нас із народження за допомогою мови. Цю філософію Карлоса Кастанеди небезуспішно намагаються інтерпретувати лінгвісти всіх країн, досліджуючи мовну картину світу, висновкуючи, що кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття й організації (концептуалізації) світу. Відомі в мові значення складаються в якусь єдину систему поглядів, своєрідну колективну філософію, яка нав'язується як обов'язкова всім носіям мови. Властивий конкретній мові спосіб концептуалізації дійсності частково універсальний, частково національно специфічний, тому носії різних мов можуть бачити світ дещо по-різному, крізь призму своїх мов. Але чи можна простежити ось цю відмінність концептуалізації світу носіями одного етносу, але різних етнографічних груп? Відповідь на це питання дає обговорювана сьогодні дисертація Дячук Віри Романівни «Моделювання й типологія мовної картини світу носіїв сучасних українських діалектів». Позаяк регіональні моделі світобачення носіїв українських діалектів ще не були об'єктом системного вивчення, це дає підстави розглядати рецензовану наукову працю як **актуальну**.

Очевидною є **наукова новизна результатів дисертації**, адже в ній уперше досліджено локальне світобачення середньонаддніпрянців та гуцулів через вербалізацію ними характеристик когнітивних одиниць, об'єднаних навколо базових понять *мати, батько, батьки, Мати Божа*.

Віра Романівна поставила за мету змодельовати діалектну КС у двох ареалах, які віддалені між собою, задля вивчення їх як окремих об'єктів та з'ясування спільного й відмінного між ними (с. 18) та успішно її досягла.

Така мета та широке коло задекларованих завдань вимагали від дослідниці надійної та багатой емпіричної бази. Дисертацію виконано на достовірному емпіричному матеріалі. Це, по-перше, діалектні тексти, записані Вірою Романівною особисто експедиційним методом у 12 населених пунктах Черкаської та Івано-Франківської областей за спеціально розробленим авторським питальником. До слова, відзначимо, що практичне значення роботи посилилося і за рахунок подання самої програми опитування, що містить 244 запитання, як окремого додатку до дисертації (с. 273-283). Популяризація авторських питальників забезпечує майбутню зіставність емпірики на корись аналогічних студій у загальноукраїнському обширі. По-друге, діалектні тексти, словники, атласи ХХ – першої чверті ХХІ ст. По-третє, фольклорні та етнографічні джерела ХІХ – ХХІ ст.

Без сумніву, обсяг і різноманіття фактичного матеріалу забезпечують достовірність одержаних результатів за умови вправного оволодіння дослідником методологією наукової діяльності. Підтверджуємо, що всі методи, задіяні в роботі й окреслені дисертанткою у Вступі (с. 19), застосовано доцільно й належно. Єдине, Віра Романівна не згадує в цьому переліку експедиційний метод дослідження, який і забезпечив зрештою дослідницю надійною регіонально репрезентативною емпірикою, і через складність якого дедалі менше серед молоді охочих займатися діалектологічними студіями.

Отож вдало обрані зіставлявані мовно-культурні обшири, різноплановість джерельної бази, ґрунтовний аналіз науково-теоретичних здобутків попередників та конструювання моделей діалектних картин світу в середньонадніпрянському та гуцульському ареалах із наступним виявленням їхніх спільних і відмінних рис визначають **теоретичне і практичне значення** дисертації В. Р. Дячук: уперше проаналізовано концепти *мати, батько, батьки* як фрагмент мовної картини світу, змодельовано вербальну картину світу в

територіально віддалених діалектних субконтинуумах; встановлено типологію моделей мовної КС в різних діалектних просторах; засвідчуємо розширення емпіричної бази української діалектної мови та можливість використання зібраного дисертанткою матеріалу для укладання не тільки регіональних словників, як зазначає Віра Романівна (с. 20), а й хрестоматій діалектних текстів середньонаддніпрянських та гуцульських говірок, адже додаток 15 репрезентує понад сотню сторінок діалектних текстів (с. 327–444).

Дисертаційне дослідження пройшло належну апробацію: його результати представлено на 8 наукових заходах різних рівнів та висвітлено в 5 публікаціях, із них 4 – у виданнях України категорії Б та 1 – у закордонному виданні, що відповідає вимогам, які висуваються до здобувачів наукового ступеня доктора філософії.

Повністю дотримано процедури обговорення та офіційності наукових студій: робота виконана в межах наукових тем Інституту української мови НАН України, результати дослідження обговорено на засіданнях відділу діалектології Інституту. Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Інституту української мови НАН України (протокол № 11 від 19 грудня 2019 р.).

Архітектоніка дисертації зумовлена задекларованими завданнями дослідження. Крім обов'язкових вступної і висновкової частин, робота складається з таких основних розділів: 1. «Засади дослідження мовної картини світу», 2. «Концепт *мати* в середньонаддніпрянському та гуцульському говорах», 3. «Концепт *батько* в середньонаддніпрянському та гуцульському мовних ареалах», 4. «Концепт *батьки* в середньонаддніпрянському та гуцульському мовних просторах», а також 16 додатків. Окремо зупинюся на Списку використаної літератури. І тут не можна не відзначити, що тільки огляд Списку з його рубрикацією на категорії «Теоретична література» (173 позиції), «Довідкова література» (41 позиція), «Джерела матеріалу» (46 позицій) може переконати нас у скрупульозності дисертантки і масштабності її роботи.

У першому розділі «Засади дослідження мовної картини світу» В. Р. Дячук, спираючись на здобутки попередників, розкрила науково-

теоретичні засади лінгвістичного моделювання як прийому пізнання картини світу; чітко окреслила межі понять «вербальна картина світу», «діалектна картина світу», «концепт»; висвітлила стан аналізу мовної картини світу, згрупувавши прізвища 36 дослідників за провідним аспектом їхніх студій. Принагідно відзначу, що таке широке розмаїття трактувань одного явища свідчить про недостатнє його вивчення, а отже підтверджує актуальність теми дисертації. Заслуговує на схвалення спроба обґрунтування вибору когнітивних одиниць *мати*, *батько*, *батьки* та *Мати Божя* для студіювання, а також обрання для зіставлення мовно-культурних обширів Середньонаддніпрянщини та Гуцульщини. Принагідно відзначимо, що дисертантка декларує 2 фактори, що вплинули на формування світосприйняття середньонаддніпрянців та гуцулів: 1) географія регіонів та 2) культурні особливості ареалів (с.33–34). Очевидно, не можна було обійти й історичний чинник. Людина є творцем культури, тому культурні особливості ареалу є похідним явищем від історії регіону. А Середньонаддніпрянщина, її етнічний склад формувалися, як відомо, шляхом масових і постійних припливів населення з Волині, Поділля, частково також із Галичини. Та й сама дослідниця далі окреслює особливості формування етнічного складу двох регіонів, апелюючи до історії контактів давніх племен (с. 34), констатує глибинні трансформації середньонаддніпрянського мовно-культурного ареалу, через що він меншою мірою зберіг елементи «первинних» вірувань (с. 35). Причиною того є історія земель.

Текст другого розділу «Концепт «мати» в середньонаддніпрянському та гуцульському говорах» свідчить, що дослідниця проаналізувала внутрішню форму базового слова *мати* та його синонімів у діяхронії – від фіксації їх у лексикографічних джерелах давньоруського періоду, писемних пам'яток XIV–XVIII ст. до словників XIX–XX ст. Це дозволило дисертантці простежити трансформацію семантики аналізованих лексем у хронології. Дослідження вербалізації концепту *мати* в середньонаддніпрянському та гуцульському говорах проведено двовекторно: «мати в оцінці дитини» та «мати в оцінці «чужих», інших людей». Кожний із цих аспектів окреслено через систему

когнітивних смислів = концептуальних ознак, які в мовомисленні говірконосіїв актуалізовано лексичними, синтаксичними засобами, а також акціонально, предметно.

На схвалення заслуговує той факт, що послідовно в цьому і в наступних розділах дисертації після діалектної експлікації вербалізаторів концептуальних характеристик докладно подано зафіксовані в етнографічних та фольклорних матеріалах способи репрезентації кожної аналізованої концептуальної ознаки. Такий підхід до аналізу мовного матеріалу забезпечує надійність і достовірність висновків дослідження.

Окремо охарактеризовано семантосферу дериватів із коренями *мат-*, *мам-*, *нен-* у вербальній картині світу середньонаддніпрянців та гуцулів крізь призму семантичних сфер «Людина», «Тварини», «Рослини», «Об'єкти природи», «Предмети», а для гуцулів – ще й «Абстрактні поняття».

У цьому ж розділі представлено вербалізацію підконцепту *Мати Божя* в середньонаддніпрянських і гуцульських говірках не тільки словесно, а й акціонально і предметно.

Висновки до розділу дають чітке уявлення про архітектоніку концепту *мати* у середньонаддніпрянському та гуцульському субконтинуумах. Ядро семантичного простору аналізованого концепту – це пряме значення лексеми імені концепту *мати*, що вказує на основні характеристики жінки-матері, а саме: наявність дитини та кровну спорідненість із нею. Периферійний сегмент формують допоміжні смислові ознаки концептуалізованого денотата. Унаочненню виявлених спільних і відмінних ознак концепту в зіставляваних ареалах, його мовної реалізації сприяють розлогі таблиці додатків 3-6. Зокрема, очевидним стає той факт, що в гуцульських говірках відсутні з-поміж інших такі когнітивні смисли концепту *мати*, як 'байдужа мати', 'сердита мати', 'легковажна мати' (с. 284).

У наступних розділах «Концепт «батько» в середньонаддніпрянському та гуцульському мовних ареалах» та «Концепт «батьки» в середньонаддніпрянському та гуцульському мовних просторах» опис матеріалу здійснено за єдиною схемою, успішно апробованою в розділі 2. Заслужують

на увагу тут, зокрема, спорадичні спостереження дослідниці над динамікою лексико-семантичної системи гуцульського говору, а саме: лексеми *лельо*, *неньо* та їх варіанти на позначення батька засвідчені в словнику «Гуцульські говірки» 1997 р., натомість уже відсутні в мовленні сучасних говірконосіїв (с. 179). Цінними є зауваги дисертантки про відмінні засоби лінгвалізації концепту *батько*, зокрема пестливі номінації трапляються лише в текстах народної словесності, натомість для поточного мовлення вони вже виявляються неактуальними (с. 204).

Логічним і сказала б красивим завершенням роботи є підрозділ «Зіставна характеристика моделей світобачення носіїв середньонадніпрянських та гуцульських говірок», у якому виокремлено й тезово охарактеризовано три типи рис мовних картин світу говірконосіїв двох субконтинуумів: 1) спільні (8 позицій), 2) цілковито відмінні, тобто наявні лише в одному ареалі (4 позиції), 3) відмінні, але близькі, тобто відомі у двох ареалах, але мають різний вияв (5 позицій). Ось така єдність у різноманітності.

Результати дослідження вміло узагальнено в логічних, аргументованих, науково виважених висновках, які закономірно впливають з основної частини роботи й свідчать про успішне розв'язання поставлених завдань.

Без сумніву, дисертація Віри Романівни Дячук має безперечну актуальність і наукову вартість, теоретичне й практичне значення – як кожна мовознавча праця, у якій розглянуто живомовні процеси, що відбуваються в діалектному континуумі. Водночас дозвольте висловити й деякі зауваження та побажання.

1. Не завжди можемо погодитися з виділеними дисертанткою концептуальними ознаками. Зокрема, у структурі підконцепту *Мати Божя* Віра Романівна виділяє концептуальні ознаки ‘Марія – жінка, яка народила дитину’ та ‘Марія – жінка, яка народила Ісуса Христа’. Сумнів у доцільності їх диференціації закрався з огляду на ілюстративний матеріал. На наше переконання, наведені мікротексти (*Пре¹чиста ¹Д¹іво, ¹Мати, хо¹ди до нас до ¹хати; Стріченє. То я вам не скажу, то кажут, шо стрічаєтси зима з літом, а*

то що стрілася Матка з Ісусом Христом (с. 120) не переконують у вербалізації концептуальної ознаки ‘Марія – жінка, яка народила сина’.

Також викликає сумнів доцільність виділення КО ‘працелюбний батько’ в структурі концепту *батько*. Вербалізована вона лише одним засобом: *великий труженік: м·ій бат’ко був самий с’тарший / в·ін був велик·ій т’ружен’ік / ма... дер’жав ха’з’айство* (с. 155). Тим більше дослідниця виокремлює її тільки в мовотворчості середньонаддніпрянців, без підкріплення фольклорним чи етнографічним матеріалом. Вважаємо, що цю концептуальну ознаку варто об’єднати з КО ‘батько – чоловік, який дбає про дитину’.

2. Суперечливими вважаємо окремі приклади для ілюстрацій когнітивних смислів аналізованих концептів, наприклад, 1) на с. 73-74 дисертантка ілюструє КО ‘мати, яка виховує дитину без чоловіка’, подаючи приклад *лаг·ідна йак /мати /р’ідна*, якому, очевидно, місце в описі КО ‘чуйна мати’; 2) мікротекст на с. 158 «*батько подивився на дітей – він не обов’язково б’є, не треба бити: він подивився – діти знають зась. Всьо. Значить, тато подивився строго – робиш не те, значить, ти повинен присісти. І ніколи не втручатись*» чудово ілюстрував би КО ‘батько – охоронець порядку’; 3) на с. 138 наведено уривок етнографічних записів В.О. Шухевича, де функціонує демінутив *матінка* та словосполука *старша матка* на позначення бджоли-цариці, як репрезентант КО ‘мати - жінка, яка здатна народжувати’, вважаємо, що він є релевантним для окреслення КО ‘мати – керівна особа в сім’ї’.

3. Укотре переконуємося, що тільки зв’язний діалектний текст, а не його уривок може слугувати достовірним джерелом для теоретичних висновків. На с. 168 Віра Романівна подає хороший текст для ілюстрації КО ‘батько – вихователь дитини’: *бат’ко / був ст’рогий / в·ін /дуже був ст’рог·ій / ни було пан’ібратства / але нас’к·ік·і це була /чиста л’убов / бат’ко ж ви’ховував*. Далі як вербалізатор концептуального смислу ‘суворий батько’ дисертантка подає фрагмент із щойно зачитаного тексту: *бат’ко / був ст’рогий*. Не схвалюємо такий підхід до роботи із емпіричним матеріалом. Якщо суворість, надзвичайна вимогливість не викликає в українців схвалення, то строгість, дисциплінованість була усталеною хорошою традицією в українських родинах

(про це ж свідчить і продовження цього тексту: *нас'к'ік'і це була чиста л'убов /'бат'ко ж ви'ховував*).

4. У додатку 3 в таблиці «Спільні та відмінні ознаки концепту *мати* в середньонаддніпрянських та гуцульських говірках» (с. 284) дисертантка диференціює КО 'ніжна мати' та КО 'чуйна мати' в мовотворчості тільки середньонаддніпрянців. По-перше, постало питання їх розрізнення, а по-друге, в основному тексті роботи, зокрема в п. 2.2. «Вербалізація концепту «мати» в середньонаддніпрянських говірках» знаходимо лише етюд про номінативне оприявлення когнітивного смислу 'чуйна мати' (с. 74).

У цілому текст рецензованої дисертації відзначається логічною вивершеністю, виразністю, чіткістю побудови, основні положення дисертації є самостійними, глибоко науковими й надійно обґрунтованими, а сама робота – науково вартісна. Висловлені побажання не впливають на загальну високу оцінку дисертаційної роботи. За новизною та повнотою представлення матеріалу дисертація є дослідженням, що відповідає вимогам Постанови КМУ № 167 від 06.03.2019 р. «Про проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії», а її авторка – Віра Романівна Дячук – заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки» зі спеціальності 035 «Філологія».

Кандидат філологічних наук,
доцент, доцент кафедри української мови
Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського

І. В. Гороф'янюк

